

Προβλήματα διδασκαλίας της νέας ελληνικής ως ξένης γλώσσας από την άποψη της φωνητικής πτυχής

**Ζύμωφ Δημήτρης, Διδάκτωρ Φιλολογίας, Κρατικό Γλωσσολογικό Πανεπιστήμιο
Πιατιγκόρσκ**

Όπως είναι γνωστό, ο προβληματισμός του καθορισμού μιας γλώσσας ως μητρικής, πρώτης, δεύτερης, ξένης, πρώτης ξένης, δεύτερης ή και τρίτης ξένης γλώσσας είναι τεράστιος και περί-πλοκος. Ιδίως ο όρος “μητρική γλώσσα” είναι αμφίβολος για διάφορους λόγους, επειδή η γλώσσα την οποία το παιδί αποκτά με φυσικό τρόπο δεν είναι πάντα η γλώσσα της μητέρας του. Γι’ αυτό και ο Ernst Apeltauer προτείνει αντί του όρου “μητρική γλώσσα” τον όρο “πρώτη γλώσσα”, για να αποφευχθούν οι διάφορες παρεξηγήσεις. Επομένως η πρώτη γλώσσα είναι εκείνη η γλώσσα την οποία ο άνθρωπος αποκτά αρχικά.

Υπάρχουν οικογένειες στις οποίες η μητέρα μιλάει μια άλλη γλώσσα απ’ ό,τι ο πατέρας. Σ’ αυτή την περίπτωση το παιδί αντιμετωπίζει δύο πρώτες γλώσσες και θεωρητικά αποκτά και τις δύο ταυτόχρονα στον ίδιο βαθμό. Όμως, τις περισσότερες φορές αποδειχνεται στην πραγματικότητα ότι το παιδί μιας τέτοιας οικογένειας κατέχει καλύτερα τη μία απ’ αυτές τις δύο γλώσσες. Τη γλώσσα την οποία το παιδί μιλάει πιο καλά, γιατί ξέρει σ’ αυτή περισσότερες λέξεις, ο B.Kielhfer και ο S.Jonekeit ονομάζουν με τον όρο “δυνατή (ή ισχυρή) γλώσσα” – “starke Sprache”, την άλλη την καθορίζουν ως “αδύνατη (ή ανίσχυρη) γλώσσα” - “schwache Sprache”.

Παρατηρούνται διάφορες μορφές απόκτησης μιας γλώσσας, οι οποίες εξαρτιούνται από την ηλικία των μαθητευόμενων και από τις συνθήκες απόκτησης της γλώσσας (δηλαδή μη οδηγούμενη ή αυτοοδηγούμενη και οδηγούμενη ή ετεροοδηγούμενη απόκτηση).

Η απόκτηση μιας ξένης γλώσσας διαφέρει από την απόκτηση μιας δεύτερης γλώσσας στο ότι ο μαθητευόμενος δεν μπορεί να μάθει μια ξένη γλώσσα εκτός των μαθημάτων. π.χ. οι απόδημοι Έλληνες μαθαίνουν τα γερμανικά στη Γερμανία ως δεύτερη γλώσσα, διότι τα γερμανικά μπορούν να τα χρησιμο-ποιήσουν στο δρόμο, στα μαγαζιά, στη δουλειά τους κ.τ.λ. Στην Ελλάδα όμως μαθαίνουν οι Έλληνες τα γερμανικά ως ξένη γλώσσα, επειδή τους λείπουν κατά κανόνα τα ερεθίσματα εξάσκησης στη γλώσσα αυτή εκτός των μαθημάτων. Γι’ αυτό και η απόκτηση μιας ξένης γλώσσας διαρκεί γενικώς περισσότερο από την απόκτηση μιας δεύτερης γλώσσας.

Τώρα θα ήθελα να αναφερθώ λίγο στο θέμα της διάκρισης “ξένη γλώσσα” και “δεύτερη γλώσσα”. Μιλώντας γι’ αυτό το πρόβλημα στηρίζομαι στην προϋπόθεση ότι η ξένη γλώσσα είναι η γλώσσα η οποία μαθαίνεται υπό τυπικούς όρους και συνθήκες. Δηλαδή, η εκμάθηση αυτής της γλώσσας γίνεται στη χώρα προέλευσης του μαθητευόμενου και η εξάσκηση και η χρήση της γλώσσας αυτής δεν είναι δυνατές εκτός των μαθημάτων.

Μια δεύτερη γλώσσα είναι η γλώσσα η οποία μαθαίνεται μετά την πρώτη γλώσσα και δίνει στο μαθητευόμενο τη δυνατότητα να επιβιώσει στην ξένη γι’ αυτόν κοινωνία όπου μιλιέται αυτή η γλώσσα.

Η διαφοροποίηση πρώτη, δεύτερη ή και τρίτη ξένη γλώσσα βασίζεται κατά κανόνα στην προτίμηση του μαθητευόμενου. Και εδώ θα ήθελα να περάσω στο θέμα της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας στο Κρατικό Γλωσσολογικό Πανεπιστήμιο Πιατιγκόρσκ ως δεύτερης ή και τρίτης ξένης γλώσσας. Στο Πανεπιστήμιό μας υπάρχουν διάφοροι συνδυασμοί ξένων γλωσσών. π.χ. στη Γερμανική Σχολή διδάσκεται η αγγλική γλώσσα ως δεύτερη ξένη γλώσσα. Στη Γαλλική Σχολή παραδίδονται τα γερμανικά ως δεύτερη ξένη γλώσσα κ.τ.λ. Στο Πανεπιστήμιο Πιατιγκόρσκ λειτουργεί και ένα Τμήμα

Συμπληρωματικών Επαγγελμάτων, όπου διδάσκονται και τα νέα ελληνικά. Οι φοιτητές, που παρακολουθούν τα μαθήματα νέων ελληνικών, σπουδάζουν ως πρώτη ή δεύτερη ξένη γλώσσα τα γερμανικά. Επομένως η ελληνική παίρνει σ' αυτή την περίπτωση την τρίτη θέση κατά σειρά. Το πρόγραμμα διδασκαλίας μιας τρίτης γλώσσας σ' αυτό το Τμήμα περιλαμβάνει μόνο 120 διδακτικές ώρες για το έτος σπουδών.

Η εισαγωγή της ελληνικής γλώσσας ως δεύτερης και μάλιστα ως πρώτης γλώσσας στο Πανεπιστήμιο Πιατιγκόρσκ αντιμετωπίζει μια σειρά προβλημάτων και πρώτα απ' όλα οικονομικών. Τον Απρίλιο του περασμένου έτους στην περιοχή μας διεξαγόταν ο "Ελληνικός Πολιτιστικός Μήνας στη Ρωσία" και με πρωτοβουλία του Γενικού Γραμματέα του Απόδημου Ελληνισμού, του κυρίου Σταύρου Λαμπρινίδη, έγινε στο Πια-τιγκόρσκ μια συνάντηση με τις πανεπιστημιακές αρχές και συζητήθηκε το πρόβλημα διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας στο Πανεπιστήμιο. Στο τέλος πάρθηκε η απόφαση σύμφωνα με την οποία η ελληνική πλευρά θα ερχόταν σε επαφή με το Υπουργείο Παιδείας της Ρωσίας με σκοπό να προωθηθεί αυτή η υπόθεση. Κάθε μήνα στο δίκτυο "Internet" διεξάγεται "η Ώρα του Γενικού Γραμματέα" και οι απόδημοι Έλληνες έχουν τη δυνατότητα να συνομιλήσουν ζωντανά με τον κύριο Σ. Λαμπρινίδη για όποιο θέμα θεωρούν σημαντικό. Μέσω της Ελληνικής Κοινότητας του Πιατιγκόρσκ πήραμε και εμείς μέρος σ' αυτή τη συνομιλία και του έκανα την ερώτηση αν έγιναν κάποιες ενέργειες σ' αυτή την κατεύθυνση. Δυστυχώς μέχρι σήμερα απάντηση δεν πήραμε.

Παρ' όλα αυτά συνεχίζουμε την κατάρτιση κυρίως μελλο-ντικών δασκάλων των ελληνικών. Τη βασικότερη προϋπόθεση στη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας για μας αποτελεί το γεγονός ότι οι απόφοιτοί μας θα διδάξουν αυτή τη γλώσσα και ταυτόχρονα θα φέρουν τους διδασκόμενους τους σε επαφή με τον ελληνικό πολιτισμό. Με άλλα λόγια θέλουμε να είναι άξιοι συνεχιστές του ελληνικού και χριστιανικού πολιτισμού σε όλες του τις διαστάσεις.

Ο πολιτισμός αρχίζει με τον καθαρό και μεστό λόγο που τον προσφέρει ο δάσκαλος στους μαθητευόμενους του με σωστή και ορθή προφορά. Οι μαθητευόμενοι, που ακούνε το δάσκαλό τους και λειτουργούν ως ακροατές, δε βρίσκονται σε παθητική κατάσταση. Αντίθετα, προσλαμβάνουν, επεξεργάζονται και αποκωδικοποιούν τα ακουστικά μηνύματα που δέχονται. Και είναι κρίμα, όταν ακούει κανείς δασκάλους και καθηγητές να κάνουν λάθη στην προφορά τους. Κρίμα είναι αυτό, γιατί η προφορά είναι κάτι που έχει τεράστια σημασία στην καθημερινή μας ζωή. Μόνο με τη σωστή προφορά παίρνουν ζωντανά τα νοήματα, γίνονται περισσότερο διαυγείς οι εικόνες και διεγείρουν πιο έντονα τη σκέψη και το συναίσθημα στον ακροατή. Η ορθή προφορά δίνει στο λόγο μια τεράστια υποβλητική και γοητευτική δύναμη.

Βασικά η ανθρώπινη επικοινωνία πραγματοποιείται με τον προφορικό λόγο. Αυτό είναι το αίτιο του γεγονότος ότι σήμερα δίνεται μεγάλη σημασία στην ομιλούμενη γλώσσα και το λειτουργικό της χαρακτήρα. Η προφορική γλωσσική αγωγή σκοπό έχει να μάθει τους εκπαιδευόμενους να μιλούν σωστά.

Από την άλλη μεριά πρέπει να πάρουμε υπ' όψιν ότι η σωστή προφορά δεν είναι μόνο εξωτερικό ή και επιφανειακό γλωσσικό φαινόμενο αλλά είναι έντονα συνδεδεμένη με την εσωτερική δομή της γλώσσας και ως αποτέλεσμα έχει φωνολογική ή διαφοροποιητική αξία. Π.χ. η διαφορετική προφορά του λεξήματος "έννοια" παρουσιάζει δύο λέξεις με διάφορες σημασίες. Εάν το προφέρουμε [[^{''}EE^{''}n^{''}ni^{''}aa]] μιλάμε τότε για "σημασία", "νόημα" μιας λέξης. Όταν προφέρουμε [[^{''}EE^{''}aa]] σημαίνει "φροντίδα". Αν κάνω λάθος, παρακαλώ να με διορθώσετε. Ένα άλλο παράδειγμα: η λέξη, που σημαίνει "αρσενικό παιδί" λέγεται: "γιος". Η λέξη αυτή έχει τρεις μορφές στο γραπτό λόγο: "γιος", "υιός", "υγιός". Διαφέρουν αυτές οι γραφές της ίδιας λέξης στην προφορά τους; Φαίνεται πως πρέπει να διαφέρουν. Εάν η γραφή με "υί" προφέρεται [[^{''}i^{''}i^{''}i^{''}""^{''}OO^{''}ss]], όπως το παρουσιάζει το λεξικό που εκδόθηκε στο Klett-Verlag στη Γερμανία, τότε θα συγχέεται με τη λέξη

“ιός” που σημαίνει άλλοτε “μικρόβιο” (που μπορεί να προκαλέσει λοιμώδες νόσημα) και άλλοτε “δηλητήριο”. Τι εννοείται π.χ. στην έκφραση “ο άσωτος υιός” (der verlorene Sohn, αλσδνϋι ρϋν), αν ακολουθήσουμε τους κανόνες προφοράς που δίνονται σ’ αυτό το λεξικό και τη λέξη “υιός” προφέρουμε ως [[iiii””OOss]]; Μιλάμε για το “γιο” ή για τον “ιό”;

Παραδείγματα τέτοιου είδους υπάρχουν στην ελληνική γλώσσα πάρα πολλά και μας προβληματίζουν. Μας προβληματίζει ακόμα η προφορά των λεγόμενων καταχρηστικών διφθόγγων. Προβλήματα υπάρχουν, λύσεις όμως για μας όχι. Γιατί δεν έχουμε ειδικά βιβλία και εγχειρίδια στον κλάδο της εφαρμοσμένης φωνητικής των ελληνικών. Και αν βρεθούν κάποιοι κανόνες προφοράς τότε δεν είναι ακριβείς, διαυγείς και σαφείς. Μου έτυχε να αγοράσω εδώ στην Ελλάδα το βιβλίο του κ. Νίκου Παπακωνσταντίνου που φέρει τον τίτλο “Αγωγή του λόγου. Ορθοφωνία”. Είναι ένα βιβλίο που προσπαθεί να παρουσιάσει την αγωγή του λόγου προσαρμοσμένη στην ελληνική γλώσσα. Είναι αποτέλεσμα της 30χρονης καριέρας του μεγάλου ηθοποιού του Εθνικού Θεάτρου της Ελλάδας. Υπήρξε καθηγητής Ορθοφωνίας στη Δραματική Σχολή του Εθνικού Θεάτρου της Ελλάδας και σε μια δεκάδα ακόμα Δραματικές Σχολές της Αθήνας. Είναι μεγάλο και πραγματικά πολύτιμο έργο και περιέχει μεταξύ άλλων 50 κανόνες προφοράς της ελληνικής γλώσσας. Οι κανόνες υπό τους αριθμούς 47 και 48 λένε το εξής:

47. “Επειτα από το “δ” δεν προφέρεται συνήθως καταχρηστική δίφθογγος, και τότε τα δύο φωνήεντα συλλαβίζονται χωριστά, π.χ. “δι-ότι” και όχι “διότι”, “δι-αβάλλω” και όχι “διαβάλλω” κ.τ.λ.”.

48. “Επειτα από δύο σύμφωνα, που το δεύτερό τους είναι “ρ” δεν προφέρεται (συνήθως) καταχρηστική δίφθογγος και τότε τα δύο φωνήεντα συλλαβίζονται χωριστά, π.χ. “μητρι-ά”, “πετρι-ά”, “Αδρι-ατική”, “αγρι-άδα” κ.τ.λ.”

Φυσικά, έτσι όπως είναι αυτοί οι κανόνες διατυπωμένοι είναι προορισμένοι για τους γνήσιους φορείς της ελληνικής γλώσσας που μεγάλωσαν μέσα στο ελληνικό γλωσσικό περιβάλλον. Αλλά τι να κάνουμε εμείς που ως προς την Ελλάδα βρισκόμαστε στο εξωτερικό; Τι να κάνουμε μ’ αυτά τα “και τα λοιπά” και τα “συνήθως”; Πού να τα βρούμε; Τι να κάνω εγώ με τις λέξεις “διαβάζω”, “βραδιά” και με πολλές άλλες; Είναι εξαιρέσεις από τον κανόνα 47 ή πρέπει να τις προφέρω “δι-αβάζω”, “βραδι-ά” δηλαδή [[DDiiaa””vnaazzOO]], [[nvrraaDDii””aa]] και όχι “διαβάζω”, “βραδιά” δηλαδή [[DDii88aa””vnaazzOO]], [[nvrraa””DDii88aa]];

Βεβαίως καταλαβαίνω ότι το φωνητικό σύστημα της ελληνικής γλώσσας έχει πολλά προβλήματα που δε βρήκαν ακόμα τη λύση τους. Ως παράδειγμα θα ήθελα να αναφέρω τα ημίφωνα. Ο κ. Ευάγγελος Πετρούνιας, ειδικός επιστήμονας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και τακτικός συνεργάτης του Ιδρύματος Τριανταφυλλίδη, λέει στο βιβλίο του “Νεοελληνική γραμματική και συγκριτική ανάλυση” ότι προφανώς η χρήση του ημίφωνα στα ελληνικά ποικίλλει, αλλά δυστυχώς δεν υπάρχουν μέχρι σήμερα μετρήσεις ή στατιστικές.

Όσα διδακτικά βιβλία της ελληνικής γλώσσας ξέρω, δε χρησιμοποιεί κανένα απ’ αυτά τα σύμβολα του Διεθνούς Φωνητικού Αλφαβήτου εκτός του βιβλίου που το συνέθεσαν οι κυρίες Σαπφώ Μαυρούλια και Ευαγγελία Γεωργαντζή και λέγεται “Τα νέα ελληνικά για ξενόγλωσσους”. Οι συγγραφείς του βιβλίου αυτού έκαναν κάποιες προσπάθειες αλλά αυτές δεν απεικονίζουν δυστυχώς τις ποικίλες περιπτώσεις της ελληνικής προφοράς.

Το 1886 ιδρύθηκε η Διεθνής Φωνητική Ένωση με έδρα το Λονδίνο και το Παρίσι από γλωσσολόγους και δασκάλους ξένων γλωσσών. Σκοπός της ήταν να μελετήσει την προφορά διάφορων γλωσσών και να προτείνει φωνητικά σύμβολα που να ταιριάζουν σε όλες, και να μην εξαρτώνται από τους παραλο-γισμούς που παρουσιάζουν τα ορθογραφικά συστήματα των περισσότερων ευρωπαϊκών γλωσσών. Τα σύμβολα που πρότεινε η IPA (International Phonetic Association [[“”aaïi ppiï “”eeii]]) ικανοποιούν σε μεγάλο βαθμό

τις ανάγκες φωνητικής μεταγραφής των περισσότερων ευρωπαϊκών γλωσσών, ευκολύνουν και κάνουν σαφέστερη την προφορά.

Τα περισσότερα βιβλία όμως δεν έχουν φωνητικό μέρος, γιατί είναι γραμμένα ως βιβλία της ελληνικής ως δεύτερης γλώσσας κι όχι ως ξένης γλώσσας. Για τους συγγραφείς των βιβλίων αυτών είναι αυτονόητο ότι το υλικό τους θα διδάχτεί από διδάσκοντες-φορείς της ελληνικής γλώσσας ως μητρικής με την έννοια πρώτης γλώσσας. Τι να κάνουμε εμείς οι εκπαιδευτικοί, για να μην αναφέρω και τους εκπαιδευμένους μας, που βρισκόμαστε μακριά από την Ελλάδα και δεν είμαστε μέσα στο ελληνικό γλωσσικό περιβάλλον;

Υπάρχουν και άλλα προβλήματα που αντιμετωπίζουμε στη διδακτική διαδικασία της ελληνικής γλώσσας. Π.χ. η επίδραση του ρωσικού επιτονισμού στον ελληνικό, η λανθασμένη χρήση του οριστικού και αόριστου άρθρου της ελληνικής, η απόκτηση πείρας ακρόασης του ελληνικού προφορικού λόγου στους φοιτητές μας, η έλλειψη οπτικοακουστικού υλικού (άουντιο και βιντεο-κασέτες), ο ελλιπής αριθμός διδακτικών βιβλίων και λεξικών και άλλα. Αυτό όμως είναι ένα θέμα που μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο ολόκληρου συνεδρίου.

Ολοκληρώνοντας θα ήθελα ακόμα να τονίσω ότι στη διδασκαλία μιας ξένης γλώσσας πρέπει να γίνει διάκριση μεταξύ “μαθαίνω” και “σπουδάζω”. Όταν παρέχουμε στη διδασκαλία μιας γλώσσας 120 ή και 400 διδακτικές ώρες τότε πρόκειται μάλλον για “μαθαίνω” και όχι για “σπουδάζω”. Πριν αρχίσει όμως κανείς να διδάσκει μια ξένη γλώσσα πρέπει να την έχει σπουδάσει. Μόνο σ’ αυτή την περίπτωση θα μπορέσει ο διδάσκων να προκαλέσει το ενδιαφέρον των εκπαιδευμένων του για τη γλώσσα που διδάσκει. Μόνο τότε θα είναι ικανοί αυτοί οι εκπαιδευτικοί να γίνουν μέσω της γλώσσας γνήσιοι συνεχιστές του πολιτισμού, με την ευρύτερη έννοια αυτής της λέξης, της αντίστοιχης χώρας.

Και εδώ θα ήθελα να παρατηρήσω ότι καλό έργο κάνει το Ελληνικό Κράτος και πιο συγκεκριμένα το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων της Ελλάδας που καλεί τους δασκάλους της ελληνικής γλώσσας από τις Δημοκρατίες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης για σεμινάρια των ελληνικών στην Ελλάδα και το ευχαριστούμε θερμά. Υπάρχει όμως κάτι που μας απογοητεύει. Το Υπουργείο Παιδείας κάνει αυστηρό περιορισμό στον αριθμό παρακολουθήσεων αυτών των σεμιναρίων και το ορίζει με μία φορά στη ζωή του καλεσμένου. Είναι νοητό ποιο είναι το αίτιο. Πρώτον, η Ελλάδα θέλει να έχει στο εξωτερικό κατά το δυνατόν περισσότερους εκπαιδευτικούς των ελληνικών. Μ’ αυτό τον τρόπο όμως δε θα μπορέσουμε να καταρτίσουμε γνήσιους δασκάλους της ελληνικής γλώσσας. Δεν είναι σωστός αυτός ο περιορισμός όπως και ο προσανατολισμός για κατάρτιση, θα έλεγα, “ταχύρρυθμων δασκάλων” της ελληνικής γλώσσας. Δεν είναι σωστό να στέλνουμε συνέχεια στα παιδιά μας μισοκαταρτισμένους δασκάλους των ελληνικών. Μ’ αυτό δε θα κερδίσουμε πολλά. Δεύτερον, η Ελλάδα δεν έχει απεριόριστες οικονομικές δυνα-τότητες. Γι’ αυτό και νομίζω ότι θα ήταν πιο σωστό σιγά σιγά να επιλεχθούν εκείνες οι περιοχές και εκείνοι οι διδάσκοντες που σπαρταρούν και παιδεύονται να κάνουν κάτι μόνοι τους και μ’ όλα τούτα δείχνουν πρόοδο στη διδασκαλία και στις γνώσεις τους της ελληνικής γλώσσας και να δοθεί σ’ αυτούς η δυνατότητα να κάνουν μετεκπαίδευση στα ελληνικά μερικές φορές εδώ στην Ελλάδα.

Παρ’ όλα αυτά είμαι σίγουρος ότι η έντονη συνεργασία των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων της Ελλάδας με τα αντίστοιχα της Ρωσίας θα φέρει τελικά τους καρπούς της και θα αποκτήσουμε κι εμείς στη Ρωσία με τη βοήθεια της Ελλάδας πραγματικούς συνεχιστές του ελληνικού πνεύματος και πολιτισμού με την ευρύτερη έννοια αυτής της λέξης.

Ζητώ συγγνώμη, αν έκανα λάθη. Δεν αποκλείεται, γιατί τα νέα ελληνικά τα έμαθα κυρίως μόνος μου, αν δεν πάρουμε υπ’ όψιν τη μία φορά που ένα μήνα παρακολούθησα και εγώ με μια ομάδα φοιτητών του Πανεπιστημίου Πιατιγκόρσκ το σεμινάριο των

ελληνικών εδώ στην Πάτρα το 1993. Και γι' αυτό ευχαριστώ με όλη την καρδιά μου τον κύριο Παντελή Γεωργογιάννη, ο οποίος μας βοήθησε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

APELTAUER, E. (1997), Grundlagen des Erst-und Fremd-sprachenerwerbs. Teilbereich Deutsch als Fremdsprache, München, S. 10 - 18.

IFER, B. & JONEKEIT, S. (1983), Zweisprachige Kindererziehung, Tübingen.

Das Duden Aussprachewörterbuch. (1990), Mannheim, S. 10-15.

Pons Kompaktwörterbuch Neugriechisch-Deutsch, Deutsch- Neugriechisch, (1997), Ernst Klett Verlag, Stuttgart.

ΓΕΩΡΓΟΓΙΑΝΝΗΣ, Π. (1997), "Παραγωγή διδακτικού υλικού για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας σε πολυεθνικές ομάδες". Στο: Θέματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, Αθήνα, Gutenberg, σσ. 67-77.

ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Ν.Δ. (1989), Αγωγή του λόγου. Ορθοφωνία, Στίλβη, σσ. 126-132.

ΠΕΤΡΟΥΝΙΑΣ, Ε. (1993), "Νεοελληνική γραμματική και συγκριτική ανάλυση". Στο: μέρος Α': Θεωρία. Θεσσαλονίκη, University Studio Press, σσ.389-390.

ΣΕΤΑΤΟΣ, Μ. (1973), Φωνολογία της Κοινής Νεοελληνικής, Αθήνα, Παπαζήση.

ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ-WARBURTON, ΕΙΡ. (1992), Εισαγωγή στη Θεωρητική γλωσσολογία, Αθήνα, Νεφέλη.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΠΟΥΛΟΣ, Β. (1997), "Οι όψεις της διδασκαλίας των ελληνικών ως δεύτερης γλώσσας". Στο: Εκπαίδευση και διαπολιτισμική επικοινωνία, Αθήνα, Gutenberg, σσ. 225-239.